
СТО ГОДИНА ЕЛЕКТРИФИКАЦИЈЕ ВАЉЕВА A HUNDRED YEARS OF ELECTRIFICATION IN VALJEVO

УДК = 621.311(497.11)„1900/1904”

Александар Кале Спасојевић
Институт за савремену историју
Београд

УТИЦАЈ ЕЛЕКТРИФИЦИРАНИХ ВАЉЕВА И УЖИЦА НА ДАЉУ ПРИМЕНУ ЕЛЕКТРИЧНЕ ЕНЕРГИЈЕ У СРБИЈИ ПОСЛЕ 1900. ГОДИНЕ

Девог маја ове године обележена је стота година (1900-2000) како је не реци Градац уз некада именом „Суворски пут” изграђена и у рад пуштена хидроелектрична централа Матије Мате Ненадовића (1856-1933), а Ваљево од те вечери, 9. маја 1900. године, осветљено електричном светлошћу.¹

У до сада објављеним радовима о производњи, преносу и употреби електричне енергије у Краљевини Србији у „пионирском периоду” од 1884. до 1920. године² запажени су истраживачки пропусти, пре свега због запостављања оновремене домаће штампе, сачуване и за прегледање доступне, а која је уз архивске фондове, изванредан извор.

Због наведеног истраживачког превида изостало је и евидентирање значаја изграђених хидроцентрали у Ваљеву и Ужицу на изазивање заинтересованости код житеља других места у Србији да се организују, и попут Ваљева и Ужица, улични фењер и кућну петролеј лампу замене електричном сијалицом, на чему је инсистирала домаћа штампа у више десетина текстова објављених до 1904. године. Ни други битан утицај није уочен: сви најважнији учесници у електрификацији Ваљева и Ужица активни су учесници у електрификацији више градова у Србији у годинама до 1912. Ово се првенствено односи на проф. Ђорђа М. Станојевића, инж. машинства Аћима Стевовића и Матију Ненадовића. На ниво парадигме, домаћа штампа је поставила Ваљево и Ужице, када се критички или подстицајно обрађала другим градовима у Србији да пођу примером та два града и што пре изграде електричне централе.

-
- 1 У Краљевини Србији до 1919. године званични календар био је Јулијански. Разлика између „старог Јулијанског и „новог” Грегоријанског у 19. веку била је 12 дана, што значи да је хидроцентрала на Градцу пуштена 27. априла, односно 9. маја 1900. године
  - 2 Те године је у Крагујевцу, у једној од хала Војно-техничког завода први пут у Србији извршено осветљавање простора помоћу електричних сијалица

Од евидентираних више десетина текстова у којима се Ваљево и Ужице узимају за пример, навешћемо само три извора, који су били на располагању у време писања овог прилога уз текст.

Неколико дана по постављању темељног камена за хидроцентралу у Ужицу на Ђетињи (3/15. маја 1899) у Вечерњим новостима, у броју 129 од 11 (23) маја 1899, објављен је текст под насловом „Предузеће за углед”. Ту пише, на граници сарказма и ово: „Овај ужички подухват служиће за пример и углед многим богатијим варошима и никакво чудо није, што Ужичани сад у шали врло често говоре: како ће од сада луч за осветлење тражити Чачак и Крагујевац и друга места, а они ће благовати поред електричног осветљења”.

Исте новине, годину дана касније, када се указала потреба да се подрже Шапчани у њиховим већ неколико пута предузетим активностима да у Шапцу уведу електрично осветљење, у кратком прилогу под насловом „У добри час”, пише: „Сазнајемо, да су вредни Шапчани настали да њихова варош што пре дође до електричног осветљења и трамваја. Овај је поступак за сваку похвалу, у толико више, што је шабачка општина једна од најбогатијих општина у Отаџбини, па би за осуду било, да је у томе погледу престигну Ужице и Ваљево...”³

Подстицајно подсећање на цивилизацијски искорак који су Ваљево и Ужице учинили 1900. године уводећи електричну енергију, трајало је годинама. Тако „Трговински гласник” под насловом „Електрично осветљење у Пироту”, преузима из локалног листа „Граничар” текст посвећен проналажењу погодног места на Нишави и Тимочкој реци где би се изградила електрична централа за потребе Пирота; у „Граничару” та је подршка овако формулисана: „Желели бисмо да се на тим пробама и не стане, као на много места што је учињено, већ свим силама кренути тај посао напред, како би Пироћанци могли стати у један ред са вредним и предузимљивим Ваљевцима и Ужичанима, који већ поодавно имају електрично осветљење у вароши”.⁴

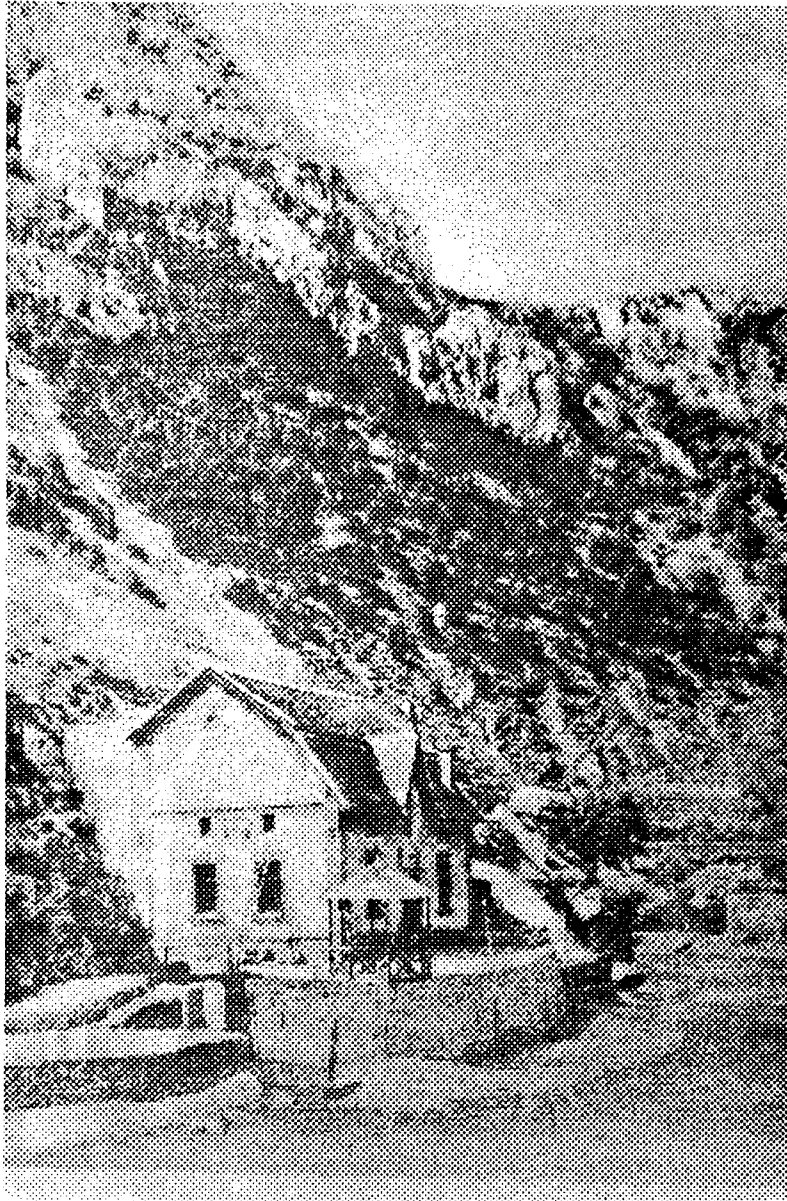
Када је реч о оновременој штампи као незабизазном извору за историју електрификације Србије и изградњу хидроцентрали у Ваљево и Ужицу, као значајном сегменту те историје, наводимо још један битан податак докучен из штампе. Дилема која је до уназад три године (1997) постојала око утврђивања датума када је Ваљево електрифицирано, разрешена је помоћу објављеног текста у новинама.

Наиме, у току завршних радова на грађевинским објектима и одмаклим монтерским пословима у хидроцентрали у Ужицу, из Ужица је крајем априла 1900. године у Трговинском гласнику, у допису о великом подухвату Ужичана, најављено да ће у јуну месецу те године бити завршена и пуштена у рад хидроцентрали на Ђетињи и да ће пуштањем у рад тог хидроенергетског објекта Ужице, после Београда, бити прва варош у Србији која ће добити електрично осветљење.⁵ На

3 Вечерње новости, 24. VI (6. VII) 1900, бр. 172

4 Трговински гласник 14/26. октобар 1903, бр. 228

5 Трговински гласник, 27. IV 1900, бр. 92

Хидроцентрала у Ужицу на Ђетињи

овај текст и то само због тврдње да ће Ужице после Београда бити прва електрифицирана варош у Србији, из Ваљева је брзо стигао демант. У кратко сроченој исправци, извесни „дописник” потписан са „Подгорац” пише: „Јер, док ће Ужице, тек у јуну почети да бива осветљено електриком, дотле ће Ваљевцима електрика постати обична, јер се Ваљево већ од 27. прошлог месеца осветљава електриком”.⁶

---

6 Мисли се на 27. април 1900. године по Јулијанском календару, односно 9. маја по Грегоријанском. Трговински гласник, 5 (17) мај 1900, бр. 96. У тексту: „Електрично осветлење у Ваљеву”

Због помањкања информација у домаћој штампи о градњи електричне централе на Градцу, ова вест била је новост али и изненађење не само за Ужичане већ и за све који су посветили пажњу овом податку.

Идеју да Ваљево електрифицира, Матија Мата Ненадовић, економ из Ваљева, могуће да је донео из Швајцарске у којој је електрична енергија увелико била у примени. Та његова намера тињала је као жеља све до изградње електричне централе на Дорћолу у Београду 1893. године. После електрификације Београда Матија се одлучује да исто то учини и у Ваљеву, станишту породице Ненадовић. У овој фази преласка од идеје ка реализацији, Матија је о својој намери (одлуци) обавестио проф. Ђорђа Станојевића. О хидроцентрали коју је Матија изградио на реци Градац проф. Станојевић тврди да Матија није изабрао најбоље решење.⁷

У пролеће 1895. Ненадовић тражи од општинских власти сагласност за своју намеру али и уговор са Општином о увођењу електричног осветљења по улицама и другим јавним деловима централног дела Ваљева.

Због карактера дела које је хтео да инсталира у Ваљеву, а које је за огроман проценат житеља Ваљева па и општинске челнике било у сфери технички неразумљивог, Суд општине Ваљевске одлучио се да о Ненадовићевом предлогу одговор да биначко тело ваљевских грађана. На збору грађана Ваљева, одржаном 4/16. јуна 1895. требало је одговорити на питање „да ли Општина ово може са г. Матијом Ненадовићем индустријалцем оvd[ашњим] да у овдашњој вароши уведе електрично осветљење за улице“⁸ Одлука грађана била је безмало једногласна и гласила је – општинска управа може закључити уговор са Матијом Ненадовићем о увођењу уличне расвете у Ваљеву.

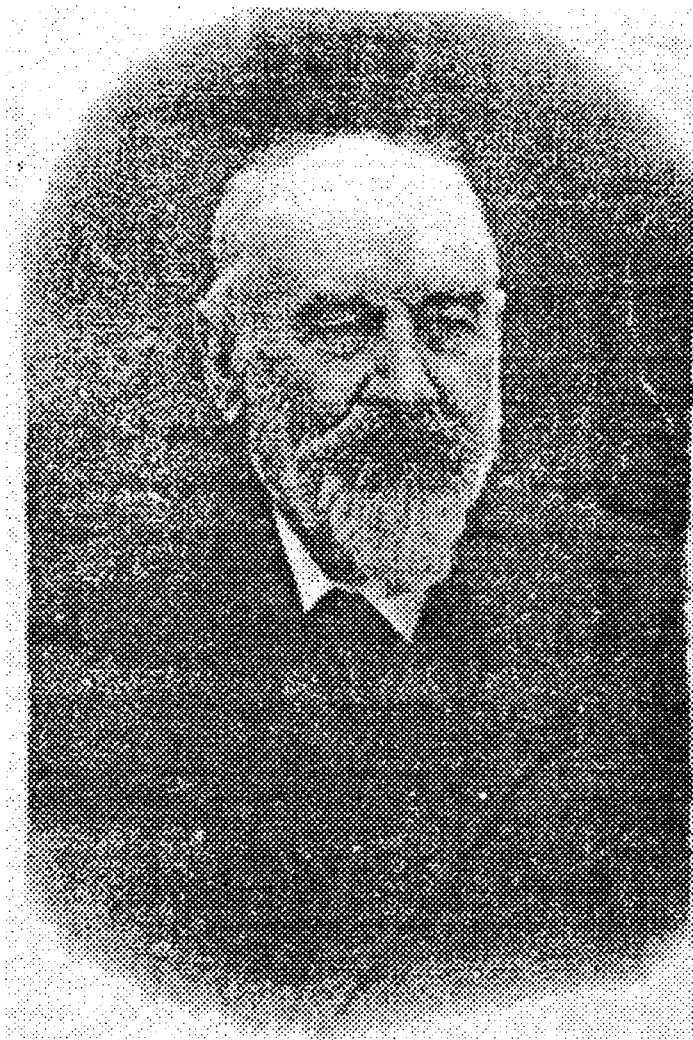
После овог збора настаје потпуни тајац – за период од скоро две године (4/16. јун 1895-14/26. март 1897) немамо никаквих података о Матијином раду на реализацији пројекта који је понудио општини и грађанима Ваљева. Логична је претпоставка да је наведене две године Матија употребио да обезбеди техничку документацију за објекте хидроцентрале, да се одлучи коју и какву електроопрему и као најважније – да обезбеди новчана средства за финансирање овог програма.⁹

Када је Матија у пролеће 1897. године пријавио општинској управи Ваљева да ће ускоро почети грађевинске радове на објектима за

7 Ђорђе М. Станојевић: „Електрична индустрија у Србији”, Београд, 1901, стр. 52

8 Александар Кале Спасојевић: Прва електрификација Ваљева, „Колубара”, Велики народни календар за просту 1997, стр. 181

9 За Матију је једино решење било да добије сагласност браће Алексе и Добривоја и породично имање Ненадовића да као залог за хипотекарски кредит код Управе фондова Краљевине Србије. Тако се и догодило. На основу процене вредности понуђеног имања, Матији је стављен на располагање новчани зајам у износу од 22.785,30 динара у златној вредности, колико је Матијин дуг био Управи фондова на дан 2/14. маја 1900. године. Историјски архив у Ваљеву (ИАВ). Општина ваљевска (ОВ). Varia, инв. бр. 221. Писмено поравнање између браће Ненадовић око вредности породичног имања заложеног за грађење хидроцентрале и електрификације Ваљева као и права и обавеза насталих овим споразумом

Матија Мата С. Ненадовић (1856–1933)

хидроцентралу на реци Градац на земљишту породичног имања које се простирало између реке Градац и Колубара и тзв. Сувоборског друма, у атару села Градац, у Општини, у први мах, нису знали како да реагују. После две године од збора грађана и толико дугог Матијиног ћутања, председник сагласности грађана да може увести у Ваљево електрично осветљење, најављује да ће почети са реализацијом.

Због необавештености како ће функционисати електрично осветљење које Матија буде обезбедио а то је био и разлог какав уговор с њим треба склопити, општинска власт у Ваљево моли Министарство народне привреде за помоћ. Општинско Часништво (Они) моле министра да М. Ненадовићу омогуће „...да може инсталацију и струју у варош довести о његовоме трошку и одговорности, па ако се по извршеној проби осветљење Општини допадне и ако буде имала рачуна, она ће онда с њиме погодбу закључити, пошто има од њега и изјаву да ће Општини са 25-50% довести јефтиније осветљење за улице него приват-

ним”. Као један од разлога зашто Ненадовићу треба омогућити изградњу електричне централе, из Суда општине Ваљевске наводе и следеће: „... једно, што је ова установа корисна и служила би као украс вароши...”¹⁰

У писменом образложењу и током разговора у Министарству народне привреде, Матија је тражио искључиву повластицу за производњу електричне енергије и снабдевање Ваљева електричним осветљењем до 1000 сијалица у трајању од тридесет година. У прво време би „устројио инсталацију за електрично осветљење само за 150 сијалица и 3 светиљке...” колико је омогућавао капацитет турбине од 20 КС коју је већ тада поседовао.¹¹ Најављивао је да ће временом повећати капацитет електричне централе али је то зависило од споразума са другим власницима воденица на реци Градац, односно од обезбеђења довољне количине воде.¹²

У молби која је стигла у Министарство народне привреде, уз тражену повластицу, Матија нуди и уступке: уколико потребе Ваљева не буду задовољене са 1000 сијалица, за колики број је он тражио концесију, предлаже да се може издати и друга концесија заинтересованом лицу за производњу електричне енергије. Због могућег смањења продаје петролеја у Ваљеву, Матија нуди да у државну касу годишње уноси по три динара за сваку у електричну мрежу прикључену сијалицу. Трећа Матијина понуда била је у домену стручног образовања у школама. Он министру каже: „Ја ћу врло драговољно, а примам се обавезе да сам дужан сваке године примити неколико младића да у мојој инсталацији изучавају бесплатно ову манипулацију.”¹³

У својој визији шта се све може развити из установе коју жели да изгради у Ваљеву, Матија наводи: „Ја бих вам поднео и пројекат како би се овде помоћу мога млина и електричне инсталације, могла установити и формална индустријска школа за млинарство, за ситну индустрију и нижи електро-технички курс, па било као државна или приватна установа, ако би за земљу била корисна.”¹⁴ На крају свог обраћања министру Матија непогрешиво предвиђа „да би се многе паланке угледале на ову корисну установу и где год имаде неупотребљене водне снаге, почеће се експлоатисати за осветлење, пренос снаге за инду-

10 Бранко Перуничкић: Град Ваљево и његово управно подручје 1815-1915, Ваљево, СО Ваљево, 1973, стр. 1117-1118

11 Матија не наводи да је осим турбине поседовао и динамо машину

12 Б. Перуничкић: н. д, 1117-1118. Под „светиљком” М. Ненадовић подразумева тзв. „боген лампу”, обично снаге од 5, 6, 8 и 10 ампера, односно од 500, 600, 800 и 1000 свећа. Производила је јаку светлост на принципу сагоревања два угљена штапина различитих полова. Трајање угљених штапина било је од 10 до 15 часова горења.

13 ”Под инсталацијом” Матија подразумева електричну централу а под „манипулацијом” занат, умеће

14 Архив Србије: Министарство народне привреде, Пф. XIX, Бр. 66/892; Бранко Перуничкић: Град Ваљево и његово управно подручје 1815-1915, Ваљево, 1970. стр. 1115-1116

стријске и занатске радње, па негде и за пољопривредне справе као вршаће машине итд.¹⁵

У Министарству није постојао ниједан разлог да се Матијина молба не прихвати и омогући му се да изгради електричну централу и увече електрично осветљење у Ваљеву, али са редуцираним његовим тражењем, које за Матију и није било значајно. Уместо искључиве повластице, понуђена му је повластица какву су добијали и други интересенти за повлашћена индустријска предузећа.¹⁶

Уместо даље преписке, Матија је у Београду био примљен од министра, када су договорени детаљи који ће чинити основу уговора потписаног између Општине ваљевске и Матије Ненадовића, априла 1897. године.

Три године после ове посете Министарству привреде и потписаног уговора са Општином ваљевском, Матија је завршио хидроцентралу помоћу воде реке Градац, у адаптираној згради „протине бадњаре” на породичном имању, тада већ под хипотеком Управе фондова. Разлику у недостајућем капиталу добио је од Светозара К. Поповића, трговца и индустријалца из Ваљева.

Прве вечери електрифицираног Ваљева, 9. маја 1900. године, у мрежи, под напоном, био је само део од могућих 150 сијалица и три „боген-лампе”. Производња једносмерне струје остварена је помоћу турбине снаге од 50 КС и динамо машине од 12 килвата. Од 150 сијалица које су давале Ваљеву електричну светлост највише их је било од 10 и 16 „свећа”, а врло мали број од 25.

У импресији о осветљеном Ваљеву аутор чланка у „Вечерњим новостима” пише: „Ваљево претставља ноћу једну чаробну слику... Ваљево од тог дана (20. априла 1900) тако рећи плива у мору светлости. Нарочито је чаробна „Београдска улица”. У дужини од километар и по има она врло велики број сијалица и све у једној линији. Када се у вече пусти струја види се само једна ватрена линија, која толико изгледа дивније, што се та линија укршта или иде упоредо са другим светлосним линијама из осталих улица. Нарочито је диван поглед са Брђана и многи грађани вечером се пењу на вис, да уживају у том дивном призору...”¹⁷ Ову тираду аутор завршава похвалом: „Може се само власницима честитати на овако дивном градском осветљењу, на што су им сви грађани захвални”.

У априлу 1901. године динамо машина за производњу једносмерне струје замењена је генератором за полифазну струју, снаге 36 килвата. Уградњом генератора веће снаге одмах је повећан и број сијалица прикључених у мрежу. На крају 1901. године тај број се кретао око 320.

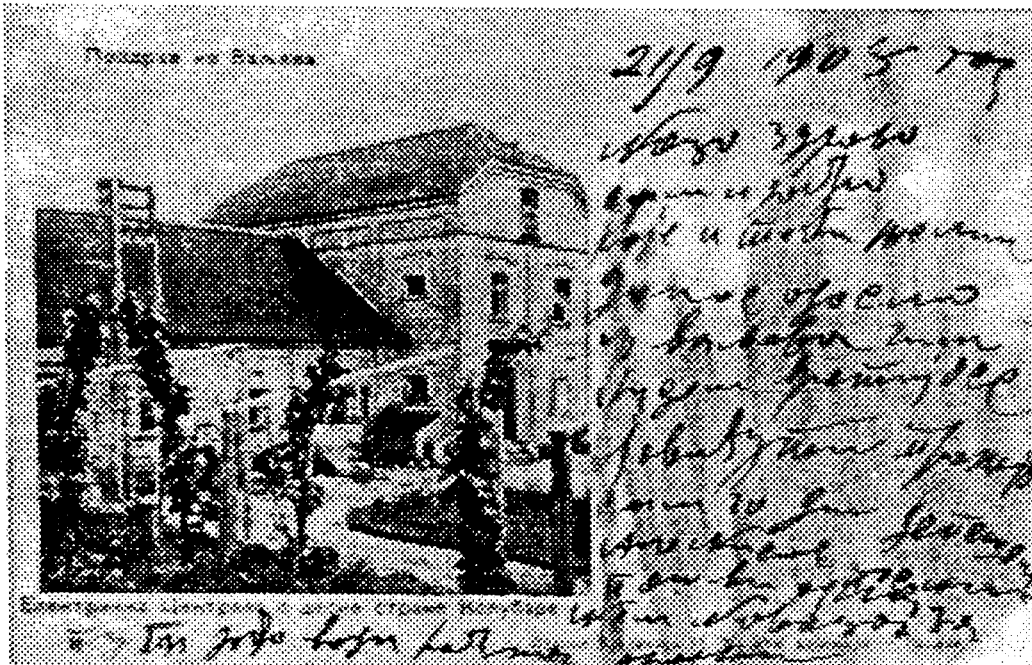
Ову реконструкцију Матија је извршио помоћу капитала Ј. Р. Фенеја, рударског предузимача подгорског рудника бакра „Ребељ”, који

---

15 Исто

16 Исто

17 “Трговински гласник”, бр. 96, од 5. V 1900

Хидроцентрала Матије Мате С. Ненадовића на реци Градац

је од маја 1901. године постао и сувласник електране и варошке мреже. Септембра 1901. године Матија се повлачи из фирме: предузеће откупом прелази у власништво инж. Ј. Р. Финеја. Од тада ове обавезе према Управи фондова, Матији Ненадовићу и његовој браћи преузима нови власник. Мала потрошња електричне енергије у Ваљеву, изградња хидроцентрале у Дегурићу капиталом браће Фегели из Београда и велика издавања за подмирење преузетих обавеза, довели су Ј. Р. Финеја до стечаја. То се догодило 1910. године. Нови власници прве хидроцентрале у Ваљеву и у Србији постали су браћа Фегели, швајцарски држављани настањени у Београду.

Грађани Чачка, Лесковца, Паланке (смедеревске), Крушевца, Пирота и Зајечара, ангажовањем проф. Ђорђа Станојевића, инж. машинства Аћима Стевовића, међу којима се нашао и Матија Ненадовић, почели су да граде електричне централе и електрифицирају своја места. Од наведених градова до 1914. године у томе су успели само Лесковац и Зајечар. Остали ће то учинити после 1920. године, под много повољнијим условима.

I

После велике популарности коју је проф. Ђ. Станојевић стекао код домаће јавности електрифицирајући Ужице, пет је вароши у Србији затражило током 1901. и 1902. године његову стручну помоћ, па и директно ангажовање, да утврди да ли постоје економски исплативи водни потенцијали, па да се и њихова места домогну благодети

електричне енергије. Ти градови су били: Чачак, Лесковац, Паланка (смедеревска), Крушевац и Зајечар.¹⁸

То су прво учинили Чачани. Иницијатори, њих десетак грађана, били су у свему први људи у Чачку. Они су, пратећи градњу хидроцентрале у Ужицу, имали прилику да се током Станојевићевих путовања у Ужице, сретну са њим. Као и Ужичани, и Чачани су преко штампе упознали Станојевићева београдска предавања о електрицитету, његовим могућностима и неопходности примене у Србији. Из тих предавања није им промакло Станојевићево инсистирање да се почне са коришћењем Западне Мораве у делу Овчарско-кабларске клисуре као највећег речног потенцијала у Србији за производњу електричне енергије. Та Станојевићева процена водног потенцијала Мораве у Овчарско-кабларској клисури била је полазиште њихових интересовања током разговора.

Због лакоће с којом је ступао у контакт са људима, када је тема разговора био електрицитет и његова примена, поготово у Србији, проф. Станојевић радо се одазивао позивима да се о томе изјасни, саветује или да сугестију, да подстакне и упути како најрационалније изградити електричну централу, поготово на водни погон.

Први пословни сусрет између проф. Станојевића и групе Чачана заинтересованих за електрификацију те вароши уприличен је 25. априла (8. маја) 1901. године. То је било последње Станојевићево путовање у Ужице у оквиру договорене сарадње између њега и Ужичана, која је почела 12/24. јуна 1898, а завршила се његовим присуством на свечаном отварању ткачке фабрике у Ужицу 3/15. маја 1901. О том првом сусрету са Чачанима главни актер, проф. Станојевић, написао је: „Приликом мог проласка кроз Чачак, крајем априла прошле године замоле ме три одлична грађанина тамошња да свој пут одложим и да останем један дан у Чачку, да их обавестим о могућности употребе Мораве између Овчара и Каблара за електрично предузеће...”¹⁹ Сутрадан, 26. априла (9. маја) 1901. Станојевић је са групом грађана заинтересованих за електричну хидроцентралу на Морави у клисури, међу којима су били окружни начелник Драгићевић и индустријалац, ренти-

---

18 Више аутора текстова о почецима електрификације Тимочке крајине наводи да је у томе неспоран утицај проф. Ђорђа Станојевића. Међутим, ниједан аутор не наводи извор за наведену констатацију. Извор нису навели ни аутори најновијег текста „У сусрет столећу”. Прва електрична централа у Тимочкој крајини, Петар Увалић и Јован Првуловић (Зајечар, 1999), објављеног поводом 90 година рада хидроцентрале на Тимоку у Гамзиграду. У тексту се наводи више неспорних података о Станојевићевом присуству збору грађана Зајечара у јуну 1902. посвећеном изградњи електричне централе за потребе Зајечара. Пратећи Станојевићеву активност у току 1901-1902. године на пропагирању изградње електричне централе у Србији, речени аргументи који му се приписују да их је изнео на том збору у Зајечару у складу са до тада изнетим његовим ставовима. То је разлог што је и Зајечар увршћен у места на које је преко проф. Станојевића и других актера електрификације Ваљева и Ужица директно утицала

19 Трговински гласник, 2/15. јул 1902, бр. 140. Из писма проф. Станојевића уредништву Трговинског гласника

јер и хотелијер Стеван Крен, „изашао је на лице места где је утврђена могућност употребе воде”.²⁰

Тада су утврђена три погодна места за градњу хидроцентрале: Лечањ код манастира Благовештење, Заграђе код манастира Никоље и трећа локација код манастира Јовање. Помоћу података о водном потенцијалу у том делу Мораве, Станојевић је присутне обавестио да Морава на сваком од наведених места може дати снагу од неколико коњских снага. Није пропустио да их још више подстакне за дело које су намерни били да изграде, наглашавајући „да је ово једино место где водна снага на тако малом растојању даје толико огромну енергију”.²¹

Станојевић је био мишљења да би водни потенцијал Мораве требало у потпуности искористити, а та снага била би толика да ће електрична енергија произведена у централи моћи, уз Чачак, да задовољава потребе Горњег Милановца и Крагујевца и њихових околина.²² У том целодневном дружењу Станојевић је изнео и ред потеза које треба обавити и пре него што се упути позив за упис акција у ову врсту предузећа.²³

Из групе људи која је пратила проф. Станојевића у клисуру, изабран је Оснивачки одбор чији је задатак био да заврши претходне радње, припреми оснивачку скупштину на којој би почео упис акција.²⁴

Пре септембра 1901. Иницијативни одбор одлучио је да име друштва буде: „Српско електрично друштво „Овчар-Каблар” (у даљем тексту: „СЕД-ОК”), написан је текст статута друштва и упућен МНП на сагласност, која је добијена 15 (27) октобра 1901. године. Јануара 1902. Друштво је поседовало и решење Начелства Округа чачанског о праву

20 Трговински гласник, 7 (20) III 1902, бр. 52. Текст: Српско електрично друштво; Трговински гласник, 2/15. VII 1902, бр. 140

21 Трговински гласник, 24. II (9. III) 1902, бр. 43. Позив на упис акција Српског електричног друштва „Овчар и Каблар”

22 Укључивање Гор. Милановца и Крагујевца у потенцијалне кориснике, није случајна. Ова два места, наспрот Краљеву, нису имала реке са снагом за покретање турбина и генератора, а градња термоцентрали ради електрификације тих места, била је прескупа и нерентабилна

23 Тај редослед потеза био је: израда статута акционарског друштва, добијање сагласности МНП за садржину статута. За валидност тог документа битно је било да је усаглашен са Законом о акционарским друштвима, из 1898. године. Између осталог, документ је морао поседовати назив фирме, циљ предузећа које се оснива, потребан капитал за реализацију пројекта, ритам прикупљања акционарског капитала, састав управе и друго.

Следећи корак био је добијање права на употребу воде реке Мораве у делу где су одабрана места за градњу хидроцентрале. Ово право се добијало од окружне власти. Тек после обављене административне процедуре Организациони одбор је могао да почне са прикупљањем капитала и да закаже збор акционара, који би изабрао сталну управу

24 Из овеће групе иницијатора, статус „оснивача” Друштва припао је: Васи Драгићевићу, окружном начелнику; Стевану Крену, индустријалцу; Петру М. Николићу, трговцу; Влајку Антонијевићу, трговцу; Алекси Пушељићу, трговцу; Милисаву Панићу, трговцу; Јанку М. Јеремићу; Арсенију М. Јовановићу, Милошу Главинићу, хотелијеру и Димитрију Ј. Тричковићу, професору (*Статут Српског електричног друштва „Овчар и Каблар”, Београд, 1902, стр.21*)

на употребу воде реке Мораве у току кроз Овчарско-кабларску клисуру²⁵ Због пропуста чланова Привремене управе, али и неких служби Начелства округа, јер нису били упућени да је ток Мораве у наведеном делу дат на коришћење извесном М. П. Михаиловићу на основу Рударског закона из 1866. године, Друштво ће имати далекосежне последице.²⁶

На реду је био један од важнијих потеза Привремене управе – у штампи је у фебруару објављен позив на упис I кола акција „СЕД-ОК” у износу од 250.000 динара у сребру, подељених у 5000 акција од по 50 динара, са недељном уплатом од 0,50 динара. У зависности од трошкова градње објеката за производњу и пренос електричне енергије и других потреба Друштва, капитал се могао повећати до милион динара издавањем акција три нова кола.²⁷

Овај огласни позив за упис акција по садржини је одговарао програмској декларацији Друштва, али је био и извештај Привремене управе о урађеном у протеклих десет месеци. По начину на који је био срочен, оглас је имао вишеструку намену: обавештавао је о намери тек основаног друштва, лоцирао је простор на коме се жели да реализује та намера, истакнута правна сигурност подухвата, наведен потребни капитал у првој фази радова и жеља Привремене управе да суграђани и остали поседници капитала у Србији откупе акције Друштва. Значај овог пројекта исказан је у чињеници да ће Чачак, Гор. Милановац и Крагујевац бити повезани у један енергетски систем значајног конзумног подручја у шта ће бити уложен значајан капитал, али и обезбеђена дивиденда за уплаћене улоге.²⁸

Ако се сетимо да је хидроцентрала у Ваљеву имала инсталирану снагу од 12 киловата, а да је у Ужицу на дан пуштања у рад хидроцентрала била укупне снаге 64 kW, хидроцентрала на Морави са процењеном снагом реке од неколико хиљада КС, била би у паравом смислу енергетски гигант. Због предимензионираног капацитета у односу на потребе Чачка са околином, у програм су укључени Гор. Милановац и Крагујевац, такође са околином. Тај програм био је ослоњен на производњу полифазне струје са трансформацијом и преносом на раздаљине од 70 и више километара, колика је била најудаљенија тачка планираног подручја од места производње.²⁹

---

25 Трговински гласник, 24. II 1902, бр. 43

26 О проблемима који су настали за Друштво због већ запоседнутог права на употребу Мораве између Пожеге и Чачка, видети: Писмо проф. Ђ. Станојевића Уредништву Трговинског гласника. Трговински гласник, 2. VII 1902, бр. 140/2

27 Трговински гласник, 24. II 1902, бр. 43/4

28 Исто

29 Због одлагања почетка радова и неколико прекида градње, преносни примат у Србији припашће далеководу између Лесковца и Вучја, дужине 16,5 километара, изграђеном 1903. године. Више о овом далеководу и електрификацији Лесковца, видети у публикацијама: „Од Ђетиње до Ђердапа”, – Београд, ЕПС, 1979; „Већ електрицитет у Србији, 1893-1993”, – Београд, ЕПС, 1993. О изградњи хидроцентрале у Вучју и електрификацији Лесковца 1903. године, видети део и у овом тексту.

По угледу на Ужице, а то ће поновити и у Лесковцу 1904. године, проф. Станојевић је планирао да „СЕД-ОК“ својим капиталом изгради неке индустријске погоне који би као покретачку снагу користили електричну енергију произведену у сопственој електричној централни. На тај начин би се вишак електричне енергије уступао индустријским корисницима под повољнијим условима.³⁰

Привремена управа синхонизовала је одржавање Оснивачког збора „СЕД-ОК“ са првим уписним даном акција Друштва. То је било 3/16. марта 1902. године. Збор, коме су дошли да присуствују, поред грађана Чачка, и представници општинских управа из Гор. Милановца и Крагујевца, био је одлично посећен. У Чачак је допутовао и главни извештач о пројекту, проф. Станојевић. Он је своје излагање фокусирао на доказе директних и индиректних користи од предузећа која се баве производњом и дистрибуцијом електричне енергије, с нагласком на посебну корист коју ће имати три наведене вароши, не само због добијања електричног осветљења, већ и због прворазредне погонске снаге која ће подстаћи развој индустрије. Ове чињенице, на чему је инсистирао проф. Станојевић, морају уважити сви грађани Чачка, Гор. Милановца и Крагујевца и уписати број акција Друштва према својим могућностима, јер од њиховог одзива зависиће остварење овог предузећа.³¹

Са истим циљем проф. Станојевић боравио је сутрадан и у Гор. Милановцу, где је присутнима предочио корист коју ће Милановчани имати од заједништва у овом предузећу.³²

Могуће да је под утицајем добро срочене информације свог дописника, утицајни „Трговински гласник“ тек основаном „СЕД-ОК“ посветио један уводник, а такав текст редакција је објављивала када се радило о догађајима значајним за привреду Србије. Уз обавезне податке проф. Станојевићу као иницијатору пројекта и значају удруживања капитала грађана две вароши и једне варошице, аутор уводника истиче; „Заиста је за похвалу када се нађу грађани који у ери оснивања новчаних завода искључиво за лихву, улажу свој новац у предузећа, која тек у будућности обећавају личне користи. У унутрашњости први су пример дали Ужичани, а за њима одмах долазе Чачани (...) Желети је да сви српски грађани пођу примером Ужичана и Чачана.“³³

Добро вођени пропагандни притисак преко штампе за упис акција Друштва, дао је одговарајуће резултате. До половине марта 1902. било је уписано 5.165 акција. Следећи подаци тврде да извештаји из новчаних завода бележе упис 7.600 акција. Неочекивано велики број уписаних

30 Трговински гласник, 24. II 1902, бр. 43/4

31 После проф. Ђ. Станојевића говорио је и угледни трговац из Чачка, г. Петар Николић. Његово излагање било је посвећено користи од електричне енергије са трговачког аспекта. Његово излагање, како новински извештач тврди, деловало је врло убедљиво на присутне (*Трговински гласник*, 7. III 1902, бр. 52)

32 Исто

33 Трговински гласник, 17. III 1902, бр. 61

акција отворио је питање спајања I и II кола у једно, I коло. Овим спајањем и продајом у потпуности I кола акција у касу Друштва почео би прилив једне половине од планираног капитала.³⁴

Ако је судити по извештајима из Крагујевца, временски блиских акцији уписа удеоница „СЕД-ОК”, тамошњим грађанима важније је било да се домогну здраве пијаће воде и изграде објекте комуналне инфраструктуре – водовод и канализацију, него да им засија електрична сијалица.³⁵ Могуће је да су се Крагујевчани, а овде мислимо на општинску управу и економски најјаче делове становништва, дистанцирали од овог пројекта у Овчарско-кабларској клисури и одлучили за решење недостајућих комуналних стандарда после објављивања у „Трговинском гласнику” алрмантног и онеспокојавајућег упозорења М. П. Михаиловића, пензионисаног начелника Министарства народне привреде Привременој управи „СЕД-ОК” да је он, на основу Рударског закона Кнежевине Србије из 1866. године, а у трајању од педесет година, поседник права на коришћење воде реке Мораве у њеном току од Пожеге до Чачка. На покушај проф. Станојевића да се посредством Министарства народне привреде нађе за обе стране прихватљиво решење, Михаиловић је, одбијајући и разговоре о томе, поручио да он то своје још дуго важеће право на воду реке Мораве неће уступити ни под којим условима и ни за какве паре.³⁶

Ово Михаиловићево упозорење, новинама достављено у току успешног привођења крају уписа акција „СЕД-ОК”, прво је изазвало неверицу а потом и бојазан да њихови новчани улози могу бити узалудни. У новинама често понављани позиви управе Друштва да акционари уплаћују недељне износе и тиме извршавају своје обавезе према Друштву, био је наговештај осипања до тада веома заинтересованих и тачних улагача у овај, за то време најважнији недржавни инвестициони пројекат у Србији.³⁷

Други доказ за погубну последицу јавног реаговања М. П. Михаиловића на нормалан рад овог акционарског предузећа било је отказивање збора заказаног за 19. мај (1. VI) 1902. због недостатка кворума. Тек на поново заказаном збору 30. јуна (13. VII) 1902. изабрани су управни и надзорни одбор Друштва у који су ушли, осим Чачана и два Милановчанина и један Крагујевчанин.

Од јула 1902. године је јењавала заинтересованост акционара, као и потенцијалних уписника акција.

Потом су се догодила отказивања изабраних чланова Управног одбора, због чега је одгођена судска регистрација фирме (Друштва), без које се нису могле предузети никакве уговорне радње.³⁸ Резултат свега

---

34 Трговински гласник, 9. III 1902, бр. 54; Исто, 19. IV 1902, бр. 85; Исто, 25. IV 1902, бр. 89; Вечерње новости, 18. IV 1902, бр. 105; Нишки гласник, 25. IV 1902, бр. 33

35 Трговински гласник, 10. јул 1902, бр. 147. Крагујевац и његове прилике

36 Трговински гласник, 31. мај 1902, бр. 118; Исто, 27. VI 1902, бр. 137; Исто, 28. VI 1902, бр. 138

37 Трговински гласник, 13. VII 1902, бр. 150; Исто, 16. VII 1902, бр. 152

38 Трговински гласник, 5 I 1903, бр. 4

тога била је појава новинских огласа неких власника акција Друштва који су нудили на продају делимично уплаћене акције. Појавило се сазнање да се треба повући из пројекта који је све више личио на лутријску игру.³⁹ Крајњи резултат је познат. Без обзира на исправно вођење послова управа „СЕД-ОК“ није могла да реши неколико суштинских проблема да би из хидроцентрале у Овчарско-кабларској клисури, Чачак био електрифициран пре избијања Првог светског рата. Проф. Станојевић имао је потребу да проблем необавештености – да је право на употребу воде реке Мораве запоседнуто – припише члановима Привременог одбора из Чачка и Горњег Милановца, који су то морали знати и о томе га обавестити приликом првог обиласка Мораве. То је био први неспоразум између проф. Станојевића и Привремене управе. Знајући колики се проблем испречио пред управу и акционаре „СЕД-ОК“ да нормално воде овај пројекат, Станојевић је формално наставио сарадњу и следеће, 1903. године, иако је од јесени 1901. био на челу другог програма, идентичном овом у Чачку, а он се звао „Лесковачко електрично друштво“ са седиштем у Лесковцу, које ће са успехом привести крају, вероватно јануара 1904.

II

И у случају електрификације Лесковца подстицај да се успостави контакт између тадашњих поседника капитала и проф. Ђ. Станојевића био је пример Ваљева и Ужица. За саветника са ауторитетом за одређивање начина електрификације Лесковца, проф. Станојевић је био незаобилазна личност. Немамо података када је дошло до првог контакта између групе Лесковчана, заинтересованих за електрификацију њиховог места, и проф. Станојевића. Први помен о том сусрету дао је главни актер, проф. Станојевић, у свом трећем наставку предавања о електричној индустрији у Србији, одржаном 17 (29) јуна 1901. године у Институту за физику Велике школе у Београду.⁴⁰ У том делу излагања, у навођењу чињеница о потенцијалу Вучјанске реке, у атару села Вучја, петнаестак километара од Лесковца, Станојевић наводи „... По жељи неколико угледних грађана, Лесковчана, простудирао сам питање о доводу те снаге у Лесковац...“.⁴¹ Први контакти између проф. Станојевића и Лесковчана до којих је дошло пре јуна 1901, а најраније у пролеће те године, показују да је Станојевић био веома ангажован у давању помоћи свим заинтересованим за изградњу објеката за производњу електричне енергије и да је „ткао на више разбоја“ у исто време. Том приликом и током још неколико радних сусрета између покретача

39 Трговински гласник, 2. мај 1903, бр. 95

40 Проф. Станојевић одржао је 10, 15 и 17. јуна 1901. предавање пред великим бројем слушаалаца о „Електричној индустрији у Србији“. Ово предавање, приређено за штампање, прво је објављено у „Привредном гласнику“ за годину 1901, у свескама 7, 8-9 и 10-11. Исте године (1901) објављено је посебно издање под истим насловом

41 Ђ. М. Станојевић: Електрична индустрија у Србији. Привредни гласник, 1901, св. 10-11, стр. 88

идеје о електрификацији Лесковца и проф. Станојевића договорено је да проф. Станојевић са стеченим искуством из Ужица буде носилац посла. У оквиру тога требало је да организује израду пројекта са техничким и финансијским условима да би се искористила снага Вучјанске реке, изградила хидроцентрала, енергија пренела до Лесковца и у њему дистрибуирала. Паралелно овој активности која је требало да се обави у иностранству, проф. Станојевић задужен је да припреми документацију за оснивање акционарског друштва и судску регистрацију предузећа.

Долазећи на чело Лесковачког електричног друштва, проф. Ђ. Станојевић, поред наведених задужења имао је још један проблем: да утврди да ли неко поседује дозволу за употребу воде Вучјанске реке. О највећем проблему, са којим ће морати да се носи следећих дванаест година, у лето и рану јесен 1901. године ништа није знао, чак ни наслућивао.

А то је био будући правни спор између Лесковачког електричног друштва и Петра Илића, члана фирме за производњу текстилне робе од вуне „Поповић-Илић и Комп.” из Лесковца, који ће се окончати тек 1913. године. Упућен у значај поседовања прописаних административних дозвола, без којих се није могло приступити оснивању предузећа ни градњи објеката, Петар Илић је 21. августа (3. IX) 1901. године поднео Министарству народне привреде молбу којом тражи „... да мени изволи дати концесију да могу учинити употребу од водне снаге коју ми дају моје воденице и река Вуч(ј)анска за произвођење електрицитета”.⁴²

Исказујући потребу да му се изађе у сусрет, Петар Илић је у молби навео разлоге сматрајући их да ће бити довољно убедљиви да министар народне привреде да сагласност за његову и његове фирме пословну намеру. Ти аргументи били су: 1. да је он члан фирме: „Поповић, Илић и Комп.” – фабрике за израду штофова, позамантеријске и плетарске робе од 3. маја 1895. године; 2. да се за погонску снагу троше дрво и угаљ и да су у количинама које су фабрици потребне, отежано обезбеђују. Тај проблем изазива производне тешкоће, нарочито када се ради о строго утврђеним роковима; 3. Како је електрична енергија снага примењива свуда где постоји фабричко предузеће, он би у фабрици заменио пару са електричном енергијом.⁴³ За организовање производње електричне енергије Илић је навео довољно снажну воду код својих воденица на Вучјанској реци у атару села Вучје „... које имају тако јаке падове да би се та снага могла употребити за произвођење електричне струје”.⁴⁴

Да би ову намеру реализовао, Петар Илић је од министарства тражио повластичарску помоћ у виду бесцаринског увоза свих машина и електроматеријала и да та привилегија, ослобађање од свих пореза и приреза, буде у трајању од десет година. Молилац се обавезао да ће у

---

42 АС, МНП, Тф. 10, бр. 151. Молба Петра К. Илића, члана фирме „Поповић, Илић и Комп.” Министарству народне привреде од 20. VIII (2. IX) 1901. Заведено у МНП Тбр. 4141 од 21. VIII 1901.

43 Исто

44 Исто

овај пројекат уложити капитал од 100.000 динара и да ће производњу електричне енергије почети за годину дана од дана добијања концесије.

Дакле, молба Петра К. Илића била је од 21. августа (2. IX) 1901. године, у званичној процедури у Министарству народне привреде и морала је имати своје решење, било сагласно молби, или одбијајуће и са образложењем. Међутим, биће да су проф. Станојевић и његови пословни компањони из Лесковца, по свој прилици, сазнавши за овај Илићев захтев, своје деловање у Београду веома убрзали.

Порив за такву активност била је следећа процена: ако би Петар Илић реализовао своје намере, по Друштво и Станојевића настала би ненадокнадива штета – био би изгубљен најбогатији водом и најјефтинији водни потенцијал у околини Лесковца за хидроцентралу у пројекту. Уколико П. Илић, односно фирма у име које је поднета молба, добије сагласност министарства за употребу воде реке Вучјанске, за проф. Станојевића би то била друга изгубљена трка за право употребе воде у току 1902. године. Даљи ток збивања око овог предмета указује на договорено одуговлачење доношења одлуке, како би Лесковачко електрично друштво припремило потребну документацију за свој захтев за употребу воде Вучјанске реке за производњу електричне енергије.

То административно одуговлачење у корист форсираног акционарског друштва а на штету приватног капитала, вођено је на следећи начин: од среске власти у Лесковцу тражено је из МНП 18/30. септембра 1901. да се од Петра К. Илића узму допунска објашњења. Разлог за ту интервенцију из министарства су објаснили следећим: „... Но како се молилац није изјаснио да ли ће он производњом овог електрицитета прерађивати какву сировину, коју поименце и у коликој мери, то да би се могло донети решење по његовој молби, потребно је да накнадно изјасни и о томе јер, ако мисли да употребом воде снаге Вуч(ј)анске реке производи само електрицитет а не мисли да тим електрицитетом прерађује какву сировину, онда му се ваља за своје тражење обратити г. Министру унутрашњих дела, који је по Закону о водама и њиховој употреби и надлежан да му тражњу одобри или не одобри.“⁴⁵

После 56 дана од датог налога Петар К. Илић је среској власти у Лесковцу дао тражену изјаву и одговорио на постављено питање: „... Ја бих ову електричну снагу употребио на покретање машина које израђују ове предмете а тиме употребом електричне снаге прерађивао сировину – вуну. (...) Како ћу ја на овај начин употребљавати електричну снагу искључиво као средство за прераду сировине – вуне то се надам да ће ми (...) тражену концесију дати“.⁴⁶

Даљи контакти П. Илића са МНП били су завршени 23. новембра (6. XII) 1901. Пошто је констатовано да ће фирма коју заступа П. Илић водну снагу употребљавати искључиво за покретање машина, мини-

45 АС, МНП, ТФ. X, бр. 151/901

46 Исто. Изјава Петра К. Илића дата у Среском начелству у Лесковцу дана 13/25. новембра 1901. године

старство није било у могућности да му да „никакву нарочиту концесију” и да се за своје тражење обрати МУО, сходно Закону о употреби вода.⁴⁷

Период између 21. августа (2. IX) и 23. новембра (5. XI) колико је трајала ова преписка било је временски кредит омогућен проф. Станојевићу и иницијативној групи из Лесковца да напишу статут друштва, текст упуте на потврђивање у МНП, а то је добијено 31. октобра (12. XII) 1901. и да из ангажованог иностраног пројектног бироа стигну ситуациони планови Вучјанске реке, доводног канала и осталих објеката, положај турбина, распоред машина и разводног постројења, како би се код Начелства Округа врањског истовремено са Петром Илићем појавили као интересанти и то са комплетном документацијом за право употребе воде и падова Вучјанске реке.⁴⁸

Два програма: један који је био изведен помоћу породичног капитала, и други, акционарског друштва, око права на коришћење вода и брзака Вучјанске реке оцењивале су стручне комисије; 2 (14) децембра 1901. по захтеву Петра К. Илића а 3 (15) 1 1902. Лесковачког електричног друштва (у даљем тексту: ЛЕД).

”Извршним решењем Начелства округа Врањског Г. бр. 642 од 10 (23) маја 1902. одобрено је Лесковачком електричном друштву да на падовима Вучјанске реке подигне постројења за производњу електричне енергије по одобреним плановима...”⁴⁹ Поднети захтев П. Илића за употребу Вучјанске реке стручна служба Начелства је одбила. На основу добијеног одобрења Лесковачко електрично друштво подигло је хидроцентралу и то под надзором грађевинског инжењера НОВ. Из нама непознатих разлога ЛЕД је зграду хидроцентрале поставио низводно, мимо пројектом одређеног места, због чега је могла и требало да уследи забрана рада хидроцентрале. Ово измештање зграде изван у плану обележеног простора, који је био поднет окружној комисији, упућује да је проф. Станојевић, као најважнија личност у ЛЕД-у, имао два пројекта: један помоћу кога је елиминисао Петра Илића, и други, који је због нечега више одговарао акционарима и по коме су изграђени објекти за хидроцентралу. По откривању ових чињеница, а то се догодило десет година после изградње хидроцентрале, настао је судски спор. Актери су били Петар К. Илић као тужилац и Лесковачко

---

47 АС, МНП, Тф. X, бр. 151/901. Акт МНП начелнику среза лесковачког, ТБр. 5669 од 23. XI (5. XII) 1901.

48 Александар Тадић: „Електродистрибуција – Лесковац”. У: Од Ђетиње до Ђердапа. Електропривреда Србије 1893-1941. са освртом на стање 1977 – Београд. Електропривреда Србије, 1979, стр. 167; Архив Југославије (у даљем тексту: АЈ), Фонд 65-335-971. Елаборат Грађевинског одељења Начелства Округа врањског, Г. бр. 642 од 10/22. V 1902. о комисијском увиду у решење по молбама Петра Илића, индустријалца из Лесковца Г. бр. 2100 од 27. XI (9. XII) 1901. и Лесковачког електричног друштва, Г. бр. 2110 од 27. XI (9. XII) 1901; АС, МНП, Тф. X, бр. 151/901

49 АЈ, Фонд 65-335-971. Из елабората Грађевинског одељења НОВ

електрично друштво преко личности проф. Ђорђа Станојевића. Ово судско гањање завршило се у новембру 1913. године.⁵⁰

Без обзира на учињено прекршајно дело, али и због немогућности да се изграђени објекат хидроцентрале дислоцира или поруши, судски вештаци су констатовали да изграђени електрообјекти, иако мимо одобреног пројекта, не угрожавају ничији посед, па је решено „да се Лесковачком електричном друштву дозволи да своју централу, коју је подигло (...) задржи на месту где је централа подигнута”.⁵¹

Поседујући само информацију из Врања, а не и званично решење да је Начелство Округа врањског инвестициону предност дало Лесковачком електричном друштву, Станојевић је, као председник Иницијативног одбора покренуо процес конституисања предузећа. Прво је у штампи 14 (27) априла 1902. објављен позив за упис 2.000 акција од по 100 динара. Трајање уписа скраћено је на само 12 дана, од 23. априла (6. мај) до 5 (18) маја т. г., јер су се и пре обнародовања уписа знали купци и износи које ће уписати. Тако је већ првог уписног дана откупљено 200 акција више од у продају пуштеног броја. Последњег уписног дана одржан је конститутивни збор (5/18. маја 1902) а 12 (25) маја и претходни збор на којем је изабрана управа Лесковачког електричног друштва. За председника Управног одбора изабран је проф. Ђ. Станојевић.⁵²

Са искуством стеченим у Ужицу где је због неадекватних одлука било доста допунских радова, Станојевић је за пројекат на Вучјанској реци благовремено обезбедио све планове: ситуациони план Вучјанске реке, објеката хидроцентрале, план далековода Вучје – Лесковац и комплетне нисконапонске електричне мреже у Лесковцу. И не само то. Станојевић је за Вучјанску реку обезбедио и проточне вредности у свим годишњим добима. У односу на доток воде биле су утврђене производне могућности централе и преносне мреже.

Одмах по конституисању, Управни одбор је расписао међународни конкурс за испоруку електроопreme за хидроцентралу: тражене су две турбине од по 200 КС и два генератора одговарајуће снаге (око 170 kW) за производњу полифазне струје и електроматеријал за далековод од Вучја до Лесковца и нисконапонску електричну мрежу у Лесковцу.⁵³

Позив предузимачима да узму учешћа на усменој лицитацији за израду каменог канала за довод воде, тек у трећем покушају дао је резултат. За извођача радова узет је Јосиф Јошка Гранжан, предузимач

50 Више о овом судском процесу и проблему због кога је настао, а по Станојевићевом виђењу, видети: Једна електро-правна загонетка – од Ђ. М. Станојевића, – Београд, шт. „Бранко Радичевић”, 1910, стр. 78

51 АЈ, Фонд 65-335]971. Решење Начелства округа Врањског Г. бр. 1414 од 12 (25) септембра 1913. године

52 Остали чланови Одбора били су: Глигорије Јовановић, индустријалац; Лазар Јосимовић, пред. Првостепеног суда у Лесковцу; Јован Коцић, трговац; Ђорђе Алексић, апотекар; Влад. Савић, инжењер; Лука Герзић, судија; Прока Нешић, благајник и Коста Павловић, пензионер

53 Трговински гласник, 21. маја (2. VI) 1902, бр. 111

из Ниша, проф. Станојевићу добро знан као извођач радова објеката хидроцентрале у Ужицу.⁵⁴ Од јула 1902. године цео програм био је у реализацији. За испоручиоца електроопреме био је одабран пословни знанац, берлинско-минхенска фирма „Сименс Халске“. Уступљени су и радови на свим грађевинским објектима. За лицитацију за далековод и варошку мрежу још је било времена. Завршетак ових радова очекивао се кроз годину дана, у лето 1903.

У одмаклој фази свих радова, у току 1903. године, констатовано је помањкање инвестиционог капитала. У јулу те године у новинама се могло прочитати „да се са радовима око електрике поприлично на-теже“. То померање завршетка радова није код управе и акционара, а ни код грађана изазивало нестрпљење и притисак на управу, јер се знало да ће тај посао бити завршен. „Ако није било вечерас, биће јесенас“, истицали су тим поводом Лесковчани.⁵⁵

Недостајући новац могао се обезбедити зајмом или повећањем акционарског капитала. Ова друга могућност реализовала би се на тај начин што би се номинална вредност постојећих акција са 100 повећала на 150 или 200 динара, а прикупљеним износом из доплата обезбедио би се недостајући инвестициони капитал. Ако би управа Друштва овим путем кренула, тако прикупљен новац у каси Друштва нашао би се тек за годину, а можда и за две године. То за управу није било решење, али је проблем био и како ће акционари реаговати на додатно оптерећење.

После првих сазнања о намери управе Друштва, јавила се код ималаца удеоница и других грађана сумња у успех целог посла. Разлог сумњи била је чињеница да су многи „газдаши акције почели отуђивати“, што је код обичног света тумачено као знак неповерења у Станојевићево дело. Отуђивање акција поседници су правдали ставом: „Море што да имам главобољу и због ту електрику“.⁵⁶

По свим до сада објављеним текстовима, који се баве производњом електричне енергије у Србији до Првог светског рата, хидроцентрала на реци Вучјанској није завршена и пуштена у рад 1902. године. Поуздано се зна да Лесковац није био електрифициран до августа 1903. Завршетак свих радова и стављање обе мреже под напон зависило је од прилива додатних новчаних средстава. Због тога, могуће је да је тај велики дан за град Лесковац, Лесковчане и привреду града био у последњем месецу 1903, или првог месеца 1904. године. И то ће даља истраживања утврдити.⁵⁷

---

54 Трговински гласник, 7 (20) VII 1902, бр. 145

55 Штампa, 27. VI 1903, бр. 156

56 Исто

57 Својим ангажовањем у Лесковцу проф. Станојевић трајно ће се везати за тај град. На челу Управног одбора Лесковачког електричног друштва остаће до смрти, 1921. године. Ова функција обезбеђиваће му значајан приход од награда за вођење послова као и од дивиденди на уложени новац у акције. Са истим људима који су чинили финансијску окосницу ЛЕД-а основаће 1904. године ново индустријско предузеће – Лесковачко друштво за прераду кудеље и лана. Почетни капитал овог предузећа био је 400.000 динара. Иницијатор оснивања и много година први човек овог предузећа био је Ђорђе М. Станојевић

III

Међу неколико вароши и варошица које су од пролећа 1901. године ангажовале проф. Ђорђа М. Станојевића да утврди могућност електрификације њихових места, нашла се и варошица Паланка (смедеревска). Проф. Станојевићу обратио се Драгутин Тодоровић, председник суда општине варошице Паланке.⁵⁸ Сарадња Д. Тодоровића и Ђ. Станојевића трајала је, колико се да утврдити, између октобра 1901. и марта 1902. године. Током боравка у Паланци проф. Станојевић је своје истраживање усредредио на реку Јасеницу и тада констатовао „да Паланка може и добро и јефтино осветљење да има, само ако то хоће...”.⁵⁹

Иницијатор контакта са проф. Станојевићем, његов сарадник током боравка у Паланци, а потом и организатор збора грађана Паланке да би се изјаснили „да ли је овдашњој вароши потребно електрично осветљење или не...” био је Драгутин Тодоровић. Тај збор грађана на којем је исказана дужна пажња Тодоровићу што их је окупио, одржан је 25. марта (7. IV) 1902. године.

Прегаоци Паланке, познати по својим трговачким пословима „треба још више да приону на посао те да у својој вароши створе и електрично осветљење”, биле су речи сазивача овог скупа, председника Тодоровића. Његово ангажовање да Паланка обезбеди електрично осветљење, добило је подршку и других виђених грађана. Један од присутних пожурио је са жељом да Паланка, осим електричног осветљења, добије и водовод. Збор се, без иједног супростављеног мишљења, изјаснио у начелу за предлог председника збора Д. Тодоровића, задуживши га да контактира са проф. Станојевићем и да га замоли да дође у Паланку и грађанима да информацију о водним потенцијалима реке Јасенице и могућности изградње хидроцентрале на погодном месту.⁶⁰ Нових вести о Станојевићевом ангажовању у Паланци нисмо нашли, иако аутор прилога који смо користили, на крају поручује: „Шта даље о овој ствари рађено буде, ја ћу вам јавити”.⁶¹

IV

Прву идеју са неком врстом програма за увођење електричног осветљења у Пирот, дао је Матија – Мата Ненадовић, чије је прво дело, хидроцентрала на реци Градац, већ трећу годину произвођила електричну струју за осветљавање Ваљева. Интересантно би било докучити шта је Матију одвело безмало са крајње западног дела Србије на границу према Бугарској, у Пирот, да понуди Пироћанцима своје искуство коришћења снаге реке да би се произвођила електрична

58 Тој функцији сада би крајем XX века одговарала функција председника извршног савета (одбора) општинске скупштине

59 Трговински гласник, 29. III 1902, бр. 70

60 Исто

61 Исто

енергија. Иако без сигурних чињеница, о том Матијином отиснућу на други крај Србије да понови ваљевски подвиг и ојача породичне приходе у за њега непознатом граду, измењемо правце нашег размишљања.

Прво, Матија је продајући у септембру 1901. године хидроцентралу у Ваљеву енглеском инжењеру и рударском предузимачу Ј. Р. Финеју обезбедио материјалну опскрбу својој породици за дужи период и на пристојном нивоу. Ослобађајући се обавеза које су биле везане за власништво, рад хидроцентрале и одржавање варошке мреже, егзистенцијално обезбеђен рентијерским примањима, Матија је могао свом немирном пословном духу да изађе у сусрет и да почне са још једном од својих идеја, да настави са градњом електричних централа, ма где то било.

Немамо довољно доказа да бисмо објаснили зашто се Матија 1902. године отиснуо из Ваљева и зашто је изабрао Пирот „варошко село” за полигон свог новог подухвата, место које је после 1878. почело да стагнира, да би се после 1885. године тај процес убрзаније наставио.⁶² У години Ненадовићеве понуде (1902), добар познавалац прилика у Пироту, окружној вароши, у престижном и поузданом „Трговинском гласнику” пише: „Мало је окружних вароши у Србији које су последњих година почеле тако нагло да опадају као Пирот. Управо он је сада ни варош ни село: општина презадужена; варош неуређена; трговина сасвим опала”.⁶³

Можда је Матија на основу неких сазнања и својим алтруизмом назрео потребу Пироћанаца, да покретачком енергијом зауздају стагнацију и пропадање и цео крај усмере другим правцем, ка опоравку и просперитету. Могуће и да је Матији укупно стање Пирота било непознато и неважно, да је кренуо у тај крај другим послом, снимиио стање варошке расвете и водних могућности и да се код њега одмах јавила мисао да добро уновчи своју идеју и искуство.

Без обзира на прави повод његовог боравка у Пироту 1902. године и порив да се понуди имућном делу пиротског становништва да помоћу његовог капитала електрифицира Пирот, Матија остаје родоначелник идеје и организатор групе од 10-15 Пироћанаца са којима је требало да оснује акционарско друштво за електрично осветљење Пирота.

Та његова мисија збила се у лето, тачније у јулу 1902. године. Први извештај о томе доноси, ко би други, до „Трговински гласник”.⁶⁴ Већ из првог пасуса добијамо пуно података о иницијатору и његовој намери: „Познати индустријалац из Ваљева, г. Ненадовић, бавио се овог дана у Пироту и покренуо је питање о електричном осветљењу града Пирота. За остварење своје замисли г. Ненадовић нашао је око петнаест

---

62 Шер-Чој или, како су Турци Пирот звали – „варошко село”

63 Трговински гласник, 3. XI 1902, бр. 239. У тексту: „Пиротска општина и њене невоље”

64 И „Вечерње новости” јавиле су о истом, преузимајући податке из „Трговинског гласника”. обима анотацијске вести (Вечерње новости, 15. VII 1902, бр. 192)

интелигентних трговаца, млађих људи из Пирота који ће уложити по извесну суму новца и тиме обезбедити капитал који ће бити основица за остварење поменутог циља”.⁶⁵

Део финансијског терета електрификације Пирота Ненадовић је хтео да пребаци и на општину пиротску на тај начин што је општинској управи понудио да на погодном месту тока Нишаве откупи земљиште где би се изградила речна брана и прокопао доводни канал за воду. Осим наведеног општина је требало да обезбеди дрвене стубове за пренос електричне енергије за раздаљину од 3,5 километара, као и стубове за инсталацију варошке мреже ниског напона. По Ненадићевој процени, улог општине не би био већи од 10.000 динара, а заузврат општина би добила бесплатно осветљење улица и зграде Суда општине пиротске. Овај аранжман био би у важности све док је електрична централа у погону.⁶⁶

Ненадовићева процена укупног коштања свих објеката за електрификацију Пирота, у то рачунајући и варошку мрежу, комплетну електроопрему у централи и ван ње, а то су трансформатори, била је 10.000 + 50.000, што је било 60.000 динара, односно веома нереално.⁶⁷

Од Ненадовића одабрано место на Нишави налазило се 3,5 километара низводно од Пирота. Изградњом речне бране и помоћу доводног канала добио би се пад од 4 метра и производња јачине од 100 КС, односно од око 80 киловата, колико се сматрало да ће бити довољно за електрично осветљење Пирота.

Већ тада, у јулу 1902. године, М. Ненадовић је поседовао скицу положаја земљишта на Нишави. Он је за кратко време најавио и израду планова и прерачуна трошкова, што је био елемент уговора између финансијера и Матије Ненадовића, као покретача идеје и власника пројектних планова. Награда Ненадовићу за његово укупно ангажовање била би 20% од чистог годишњег прихода оствареног од продаје електричне енергије и почела би се исплаћивати од пуштања у рад електричне централе, односно електрификације Пирота.

Треба записати и коментар аутора овог новинског прилога: „Општински одбор, свакако, размислиће добро о овој понуди, нарочито ако се узме на ум, да се сваке године издваја на осветљење близу три хиљаде динара.”⁶⁸

Од ове Ненадовићеве иницијативе, у градитељском и финансијском смислу, ништа није било реализовано. Како је општинска каса била празна, општинска имовина пописана уз мноштво дуговања, прирези

65 Трговински гласник, 14. VII 1902, бр. 151. Текст: Електрично осветљење у Пироту

66 Упоредјујући износ који је Ненадовић дао за наведене објекте и цену грађевинских радова у Ужицу, стиче се утисак да би са одмицањем радова и наведени износ од 10.000 динара стално растао и на крају достигао реалну цену

67 (Трговински гласник, 14. VII 1902, бр. 151). Могуће да је М. Ненадовић мислио да део трошкова пребаци на приватне потрошаче електричне енергије у фази инсталирања по кућама, радњама свих категорија и радионицама

68 Исто

општински задужени, а исплата обавеза престала, општинска управа могла је само да се захвали М. Ненадовићу на понуди. А без учешћа општине, имаоци капитала на које је Ненадовић рачунао, нису били спремни, могуће и због Ненадовићевог лихварског тражења за своје само подстицајно учешће, да уложе свој новац у овај пројекат.⁶⁹ Расположење за улагање новца на иницијативу, може се слободно рећи, за њих странца, видно је јењавало.

Ненадовић се вратио у Ваљево где га је затекла и вест о династичком преврату маја 1903. године, за чије последице је био животни заинтересован. Од тог догађаја Матији сарадња са Пироћанцима више није била преко потребна. Он је своју друштвену и политичку делатност везао за Ваљево. Ускоро је изабран за председника општине у Ваљево, а током трогодишњег председниковања много је учинио на реализацији комуналног програма који је претходна управа иницирала 1902. године а становништво подржало.⁷⁰

После нешто више од једне године од Ненадовићевог бављења у Пироту, исти људи на које је и Ненадовић рачунао за реализацију своје намере, преузели су иницијативу да Пирот добије електрично осветљење. Један од разлога за поновно стављање у жижу интересовања грађана Пирота питања електрификације били су понижавајући услови ходања пиротским улицама, које су биле осветљење невеликим бројем фењера. Још непријатније је било осветљење породичних просторија петролејским лампама од којих се ширио задах.⁷¹

Нова иницијатива група за реализатора програма електрификације Пирота узела је провереног пројектанта инжењера Аћима Стевовића, уваженог стручњака у Железничкој радионици у Нишу. За припремне грађевинске радове ангажован је Ј. Видаковић, инжењер Округа пиротског. Инж. Стевовићу ово је био трећи ангажман као пројектанта грађевинских објеката хидроцентрале. Његов пионирски рад био је у Ужицу. Стечено искуство у Ужицу применио је пројектујући брану, доводни канал од бране до вентрале и сграду централе на Нишави код манастира Св. Петка, за потребе града Ниша. У новом ангажману први Стевовићев задатак је био да се определи где ће лоцирати хидроцентралу: на Нишави или Темској реци.⁷²

Овде завршавамо са излагањем о даљим настојањима Пироћанаца да електрифицирају своје место изградњом хидроцентрале на једној од река које су им стајале на располагању. До Првог светског рата они у томе нису успели.

---

69 Трговински гласник, 3. XI 1902, бр. 239. Текст: Пиротска општина и њене невоље

70 Више о Ненадовићевом деловању у Ваљево по избору за председника у: мр Милан Трипковић: Општинска управа и њена борба за чистије, лепше и модерније Ваљево, 1903-1912, „Напред”, Ваљево, 2. IV 1999, бр. 2618 до 2. VII 1999, бр. 2631, укупно 14 наставака

71 Штампана, 14. X 1903, бр. 265. Текст: Електрично осветљење у Пироту

72 Ове податке из пиротског листа „Граничар” преузео је „Трговински гласник” и објавио у бр. 228 од 14. октобра 1903. године

V

И група „првих грађана Крушевца” организовала се да свом граду обезбеди у то време престижни статус корисника електричног осветљења и електричне енергије као погонске снаге за постојеће и нове индустријске погоне. Прве вести о њиховој активности потичу из новембра 1902. године.

Покретачи идеје о модернизацији живота у Крушевцу путем примене електричне енергије били су, у највећем броју образовани људи, подржани од неколико трговаца који су истовремено били и индустријалци, поседовањем месних млинова.

Већина њих припадала је наставном особљу крушевачке гимназије, али су били заступљени и лекари, инжењери и други.

Први збор грађана одржан је 24. новембра (7. XII) 1902. Тема збора била је, наравно, оснивање акционарског друштва посредством кога би се прикупио капитал и формирало предузеће за електрификацију Крушевца. Несвакидашња тема привукла је велики број заинтересованих грађана. Жеља сазивача била је да присутне подробно информише о својој намери а поента реченог на том збору била је: Крушевац је град са сигурном будућношћу у сваком погледу, зато се и намеће потреба да град добије електричну енергију и да се осветли електричном светлошћу. Од свих могућности за добијање осветљења, најбоља је електрична енергија. Пут ка реализацији тог програма је употреба водног потенцијала реке Расине и формирање добре воље код грађана да новчано учествују у реализацији тог подухвата.⁷³

На збору грађана изабран је Ужи одбор са седам лица,⁷⁴ коме је дато овлашћење да изнете предлоге проучи и прикупи потребне податке о до тада изграђеним електричним централама и електрифицираним местима у Србији; да ступи у контакт са проф. Станојевићем „и умоли га за његово мишљење и савет по овоме, на који би начин и како могао Крушевац доћи до електричног осветљења најповољније, било употребом и комбиновањем оближњих моторних снага, које сада у околини постоје, било оснивањем какве нове”.⁷⁵

Овај одбор такође је требало да пружи и податке о приближној цени коштања комплетног пројекта, а то је подразумевало изградњу хидроелектричне или калоричне централе, преносног система, варошке мреже и приватних инсталација. Тек по прибављању свих информација уследио би збор грађана, када би се уз подробна обавештења могло

73 Штампа, 26. XI 1902, бр. 79; Трговински гласник, 27. XI 1902, бр. 257; Штампа, 27. XI 1902, бр. 80

74 Сава Браљинац, окружни инжењер; Љуба Николић, трговац и млинар; Драгутин Росић, трговац и млинар; Коста Јанковић, лекар; Владимир Виторовић, пензионисани професор; Стеван Маринковић, проф. гимназије; Младен Ђуровић, наставник цртања

75 Трговински гласник, 28. XI 1902, бр. 258. Извештач Трговинског гласника из Крушевца под „моторном снагом” подразумева „водну снагу” а „оснивање какве друге” без сумње се односи на пару као погонску снагу

одлучити хоће ли се приступити оснивању акционарског друштва за електрично осветљење Крушевца.⁷⁶

Састав изабраног Ужег одбора уливао је поверење не само, на збору, присутном извештачу „Трговинског гласника”, већ и осталим учесницима овог скупа. Сваког од њих појединачно, а и збор у целини карактерисала је озбиљност, па се очекивало да ће им поверени задатак на најпрактичнији начин извршити.⁷⁷

Сва добијена задужења на првом збору грађана, чланови Ужег одбора су за кратко време посвршавали. Током неколико састанака усаглашени су правци деловања, одабране су личности и фирме од којих су тражени њима потребни подаци. Изузев проф. Станојевића, остали адресанти нису нам познати. Треба забележити да су сви, којима се Одбор обратио, узвратили обавештењем да су спремни да учествују у припремним радовима и изради студија за осветљење Крушевца. Одбор није даље наставио контакте са понуђачима пословне сарадње, јер за то није имао овлашћење а ни елементе за било какву конкретизацију, задржао се само на прикупљању информација и евентуалних сугестија од управа и власника већ изграђених објеката и овлашћених пројектних атељеа. Са посебним интересовањем очекиван је сусрет са проф. Станојевићем, који је требало да се догоди у Крушевцу, „да својим знањем и искуством помогне одбор (...) да не би као неискусан у овим радовима лутао и дангубио у раду”.⁷⁸

До посете проф. Станојевића дошло је 11 (24) децембра 1902. године, у прекиду једног од његових повратака из Лесковца, у којем је често боравио због послова за градњу хидроцентрале у атару села Вучја. У току једнодневне посете Крушевцу Станојевић је обишао равничарски ток реке Расине, десетак километара удаљеног од Крушевца, да би направио увид у проточну снагу воде у зимском периоду, када је испод средњег нивоа протока. Тада је проф. Станојевић утврдио „да постојећа погонска снага млинова (воденице) на Расини, ближих Крушевцу, од 60-80 коњских снага није довољна за овај циљ, већ [би] се морала подићи водена инсталација са већим падом и појачањем на 120-150 коњских снага, зашта има могућности и у прегледаним положајима ближих и нижих делова Расине, само би се имали откупити два млина (воденице) и нека приватна земљишта, а у изгледу је лакше и веће добијање снаге водене у горњем планинском – старом делу Расине”.⁷⁹

За вечерњи део Станојевићевог боравка у Крушевцу уприличен је разговор чланова Ужег (електричарског) одбора појачаног са још неколико утицајем корисних људи у предстојећим разговорима са проф. Станојевићем. Циљ разговора те вечери је био да се чланови Одбора директно обавесте о Станојевићевој процени реалности њихове

---

76 Исто

77 Исто

78 Трговински гласник, 19. XII 1902, бр. 275. Из текста: Електрично осветљење у Крушевцу

79 Исто

намере и оквирној цени реализације те намере. О истом су говорили присутни Крушевљани, али само да би код проф. Станојевића проверили своје недоумице.

Општи закључак те вечери био је да је намера да се на Расини, и то у њеном планинском делу, изгради хидроелектрична централа. Од те инвестиције велике користи би имали акционари, варош Крушевац и цела околина и не само материјалне, већ и културне.

На основу ове констатације уследило је неколико логичких одлука: да се интензивније настави прикупљање неопходних података, уреде студије и почну припремни радови за увођење електричног осветљења у Крушевцу; да се хидротехнички сниме положаји у горњем, планинском делу реке Расине око села Ћелије, како би се добио већи пад и већа водна снага за рад турбина; као пројекат за будућност Станојевић је наметнуо, а Одбор прихватио, да се обави снимање Велике Мораве у делу између Сталаћа и Браљине. Тадашња хидротехничка сазнања упућивала су да би се у том делу Мораве могло добити до 2600 КС, одакле би, осим Крушевца, била обезбеђена електрична енергија за ширу територију којој припадају Параћин, Ћуприја, Алексинац, Рожај, Варварин, Трстеник и Ћунис. За време када је ова идеја настала, то је био визионарски електропривредни систем у чију реализацију тадашња Србија није била спремна да уђе ни финансијски, техничком културом, ни грађевинском оперативом. Станојевић је понудио своју бесплатну стручну и саветодавну помоћ у фази до оснивања друштва.⁸⁰

Компетентни људи за процену даљих активности око формирања акционарског друштва за електрично осветљење били су оптимисти да ће баш то друштво електрифицирати Крушевац. Залога таквој процени и очекивању била је, према њиховом мишљењу, састав Ужег ("електричног") одбора, проф. Станојевић и заинтересованост грађана. Очекивало се да ће проф. Станојевић пред Ужи одбор, пре великог збора грађана Крушевца, изнети пројекат и финансијску конструкцију за цео пројекат у настајању.

Међутим, у 1903. години немамо податак о раду Ужег одбора, па ћемо са изнетим завршити праћење покушаја Крушевљана да помоћу воде реке Расине и савета проф. Станојевића електрифицирају свој град.

Уместо Крушевца, у непосредној околини града, електрично осветљење добила је Државна барутана у Обилићу. То се догодило у пролеће 1904. године, неколико месеци пре него што ће тек устоличени краљ Србије Петар Карађорђевић посетити Крушевац да би 28. јуна (11. VII) 1904. године открио Споменик косовским јунацима. Том приликом краљ Петар је обишао и барутану у Обилићу и у кругу барутане и електричну централу са погоном на пару.⁸¹

80 Исто

81 Вечерње новости, 16. III 1904, бр. 76; Штампa, 17. VI 1904, бр. 165. Подаци из текста: Краљ у Крушевцу – Шетња по барутани

VI

Извесно је да су почетком 20. века и у Зајечару почела размишљања да се и у том граду али и шире, у Тимочкој крајини, производи електрична енергија, на првом месту да би се обезбедило електрично осветљење, али и енергетска снага у занатству и индустрији. Око тог, условно речено програма, који је био више потреба, окупила се група успешних и образованих грађана Зајечара и из округа, али различитих финансијских могућности. У намери сви су били јединствени: треба изградити електричну централу. Застој у реализацији настао је због појаве опречних мишљења какву електричну централу треба изградити. Једни су, вероватно под утиском виђеног у рудницима Тимочке крајине „Вршка чука” и „Русман”, били да се и у Зајечару изгради калорична електрична централа, наравно много већег капацитета него што су то били инсталирани погони у наведеним рудницима.⁸² Другу групу чинили су заговорници мишљења да треба изградити електричну централу чија би производња била заснована на раду водне турбине. У сучељавању ова два мишљења губило се време.

Ту дилему је, како наводе Петар Увалић и Јован Првуловић, отклонио проф. Ђорђе Станојевић својим присуством и наступом на збору грађана Зајечара, одржаном у Зајечару почетком јуна 1902. године.⁸³ Тада се проф. Станојевић zaloжио да се на Црном Тимоку изгради хидроцентрала. Електрична енергија произведена у тој хидроцентрали користила би се за осветљење Зајечара, могуће и околних насеља и рад индустријских предузећа. Апеловао је на присутне да се организују и да што пре почну са реализацијом. Како су за изградњу хидроцентралне и електрификацију Зајечара и околних сеоских насеља потребна значајна средства, најсигурнији пут ка томе је оснивање акционарског друштва.

Сугестија проф. Станојевића је прихваћена. Ускоро су уследиле конкретне активности: 8/21. јуна 1902. године група грађана у својству оснивача Зајечарског електричног друштва затражила је сагласност од Суда општине зајечарске да могу приступити изградњи хидроелек-

82 Најстарији податак о производњи електричне енергије у том делу Србије налази се у исоријско-путописној књизи аустријског историчара Феликса Каница: *СРБИЈА. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*. У свом истраживачком обилажењу Србије, Каниц је 1897. године боравио у Тимочкој крајини, када је посетио рудник угља „Вршка чука” код Зајечара. У подацима о том руднику Каниц наводи да је рудник био осветљен електричном светлошћу која је обезбеђивана радом једне локобиле, снаге 20 КС и за њу прикопчане динамо машине за производњу једносмерне струје одговарајуће снаге. (Феликс Каниц – Felix Kanitz, Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века. – Књига друга, – Београд, СКЗ – „Рад”, 1985, стр. 431)

„Русман” је топоним првог копа рудника бакра који ће касније добити име „Борски рудник”. (Више о постојању електричне централе у овом руднику видети: *Вечерње новости*, 14. VII 1901, бр. 191)

83 Петар Увалић, Јован Првуловић: *У сусрет столећу. Прва електрична централа у Тимочкој крајини*, – Зајечар, „Електотимок”, 1999, стр. 22

тричне централе која ће производити електричну енергију као погонску снагу за рад будуће фабрике стакла и других индустријских објеката које Индустријско друштво у Зајечару намерава да подигне.⁸⁴

До јесени 1902. године Зајечарско електрично друштво поседовало је статут Друштва потврђен од Министарства народне привреде и добијену повластицу на бесцарински увоз опреме за централу, као и право првенства за коришћење воде река, потока и водопада и друге повластице које су се додељивале акционарским друштвима. Међутим, од децембра 1902. године примећује се замирање активности Друштва да би у току 1903. Друштво прекинуло сваку активност. Престанак рада Зајечарског електричног друштва припремила су два најодговорнија члана управе, председник и секретар, Јеремија Савић и Томо Милошевић, чланови богатих зајечарских трговачко индустријских породица. Они су, сваки у корист своје породице, хтели да приграбе уносну инвестицију, каква је била електрификација Зајечара и дела Тимочке крајине.⁸⁵

Време од децембра 1903. до новембра 1906. испуњено је непомирљивим надметањем ове две породице за добијање концесије за изградњу електричне централе „на реци Црни Тимок у атару села Звездан и Гамзиград...”. Њихов беспощедни сукоб пренешен је из Зајечара у Београд, у владина министарства и Народну скупштину. Успела је трговачка фирма „Урош Милошевић и Синови”. Породичним капиталом изградили су хидроцентралу на Тимоку у оквиру Гамзиградске бање. У рад је пуштена 1. новембра 1909. године.⁸⁶

Резиме

Од 1893. до 1900. године Београд је био једини електрифицирани град у Краљевини Србији. Од 1900. Београду су се придружили још два окружна средишта, градови: Ваљevo и Ужице. Електрификација ова два града у западној Србији изазвала је жељу код грађана у више места у Србији да и они изграде електричне централе и улични фенер и кућну петролеј лампу замене електричном сијалицом а да у занатству и индустрији примене електромотор.

У овом тексту праћена су настојања у градовима: Чачку, Лесковцу, Смедеревској Паланци, Крушевцу, Пироту и Зајечару да се електрифицирају увођењем електричног осветљења. Време ових активности су прве три

84 Групу грађана оснивача Зајечарског електричног друштва чинили су: Михајло Поповић, директор гимназије; Љуба Обрадовић, окружни начелник; Милутин Станојевић, трговац; Милан Симић, председник општине зајечарске; Тома Милошевић, марвени лекар; Влада Лазаревић и Чеда Младеновић, окружни инжењери; др Димитрије Мицић, срески лекар; Михајло Јоцић, адвокат; Никола Протић, Андра Младеновић и Јеремија Савић, трговци

85 Више о овоме у: АС, МНП, Тф. V, бр. 36/902; Исто, Тф. 42, бр. 11/906

86 О овој хидроцентрали детаљно пишу П. Увалић и Јован Првуловић у наведеном тексту на стр. 10-38

године 20. века (1901-1903) а у тексту изнети подаци до сада нису били познати стручној и осталој читалачкој публици.

Од наведених градова електричну енергију успели су да обезбеде до првог светског рата само Лесковац и Зајечар. Остала места су то учинила после 1920. године и то под много повољнијим околностима.

Summary

From 1893 to 1900 Belgrade was the only electrified town in Kingdom Serbia. From 1900 Belgrade was accompanied by two more district centres, towns Valjevo and Užice. Electrification of those two towns in western Serbia caused the wish at citizens in many places in Serbia also to build electric power plants and to change street lanterns and home petroleum lamps for electric bulbs and to apply electric engine in handicraft trades and industry.

In this text are analyzed endeavours in towns Čačak, Leskovac, Smederevska Palanka, Kruševac, Pirot and Zaječar to electrify themselves by introducing electric illumination. The time of those activities was in the first three years of the 20th century (1901–1903) and the data represented in the text have not been known to the professional and other reading public till now.

Out of the mentioned towns only Leskovac and Zaječar succeeded in supplying electric power until World War I. Other places did it after 1920 in much favourable circumstances.